

Sebastian Haffner

ÜHE SAKSLASE LUGU

Mälestused 1914–1933

Saksa keelest tõlkinud Mati Sirkel

Tõlgitud väljaandest:
Sebastian Haffner
Geschichte eines Deutschen
Die Erinnerungen 1914–1933
Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart / München 2000

Toimetanud Piret Ruustal
Kujundanud Kadi Pajupuu
Küljendanud Erje Hakman

Raamatu ilmumist on toetanud Eesti Kultuurkapital

Esikaane kujunduses on kasutatud Raimund Pretzeli/Sebastian Haffneri noorpõlvefotot. Erakogu. © privat.

© 2000 by Sarah Haffner and Oliver Pretzel

© 2000 by Deutsche Verlags-Anstalt, a division of Penguin Random House
Verlagsgruppe GmbH, Munich, Germany

Tõlge eesti keelde © Mati Sirkel ja kirjastus Argo, 2022

Kõik õigused kaitstud.

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9916-704-12-7

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

Saksamaa pole midagi,
kuid iga sakslane on palju.

(GOETHE, 1808)

See tähtsaim kõigepealt: „Mis on nüüd teoksil
sel suurel ajal õigupoolest teil?
Ma ütlen: suur, sest suurtena kõik ajad näivad,
mil indiviid peab lõpuks kandma hoolt,
kui toeks tal ainult omaenda jalad käivad,
poolsurnuks aetud ajavaimu poolt,
et mõtelda, kas tahtmata või tahes,
ei miski vähema kui ISEENDA peale just!
Võib juhtuda, et kahe hingetõmbe vahes
on vastus mõnikord – te saate aru must.“

(PETER GAN¹, 1935)

¹ Luuletaja Richard Möringi (1894–1974) pseudonüüm.

PROLOOG

Sisuks sellel lool, mis siin peab jutustatud saama, on iselaadi duell.

See on duell kahe väga ebavõrdse vastase vahel: ühelt poolt ülivõimas, tugev ja hoolimatu riik, ja teiselt poolt väike, anonüümne, tundmatu eraisik. Duell ei toimu selles vallas, mida üldiselt peetakse poliitika pärusmaaks; see eraisik pole sugugi poliitik, veelgi vähem vandenõulane, „riigivaenlane“. Ta on kogu see aeg igati kaitsepositsioonil. Ta ei taha midagi muud kui hoida alal seda, mida ta hädaga pooleks peab omaenda isiksuseks, oma eluks ja oma auks. Riik, milles ta elab ja millega tal on tegu, ründab teda pidevalt äärmiselt brutaalsete, ehkki üksjagu rohmakate vahenditega.

Kohutavate ähvarduste saatel nõuab riik sellelt eraisikult, et ta hülgaks oma sõbrad, jätaks maha sõbratarid, loobuks oma meelsusest ja võtaks omaks selle, mis on ette kirjutatud, teretaks teistmoodi, kui ta on harjunud, sööks ja jookis teisiti, kui talle meeldib, kulutaks oma vaba aja tegevustele, mida ta jälestab, annaks oma isiku selliste avantüüride käsutusse, millele ta vastu seisab, salgaks maha oma mineviku ja mina, ning ennekoike ilmutaks kõige selle vastu pidevalt äärmist vaimustust ja tänulikkust.

Seda kõike see eraisik ei taha. Ta pole eriti ette valmistatud rünnakuks, mille ohver ta on, ta pole mingi sündinud kangelane, veelgi vähem sündinud märter. Ta lihtsalt on läbilõikeline inimene paljude nõrkustega, lisaks ohtliku ajajärgu saadus. Aga seda ta olla ei taha. Ja nii riskib ta duelliga – vaimustuseta, pigem õlgu kehitades, kuid olles vaikselt otsustanud mitte järele anda. Endastki mõista on ta oma vastasest palju nõrgem, seevastu aga veidi paindlikum. Me saame näha, kuidas ta teeb

pettemanöövleid, põikab eest, järsku ründab taas, kuidas ta hoiab tasakaalu ja äärepealt pareerib raskeid lööke. Tuleb tunnistada, et läbilõikelise inimesena eriliselt kangelaslike või märterlike joonteta paneb ta üsna tublisti vastu, ja ometi näeme, kuidas ta peab lõpuks võitluse katkestama või teisele tasandile üle kandma, kui tahta nii öelda.

Riik on Saksa riik, eraisik olen mina. Meievahelist võitlusmängu – nagu selliseid mängu üldse – võib olla huvitav vaadelda. (Ma loodan, et see on huvitav!) Aga ma ei jutusta seda mitte ainult meelelahutuseks. Mul on seejuures ka üks teine kavatsus, mis on mul veelgi rohkem südamel.

Minu eraviisiline duell Kolmanda riigiga pole midagi üksikut ega isoleeritud. Sääraseid duelle, kus eraisik püüab kaitsta oma eraviisilist mina ja eraviisilist au ülivõimsa vaenuliku riigi eest, peetakse Saksamaal juba kuus aastat tuhandete ja sadade tuhandete kaupa – kõik absoluutses isoleerituses ja avalikkuse pilgu alt väljas. Mõned duellandid, kangelaslikumad või märterlikumad loomused, on jõudnud minust kaugemale: kontsentratsioonilaagrini, tapalavani ja lootuseni pälvida tulevikus mälestusmärke. Teised jäid alla juba palju varem ja on praeguseks juba ammugi vaikselt nurisevad SA²-reservväelased või NSV³-ühistuulemad (*Blockwalter*). Minu juhtum võib olla just läbilõikeline. Selle pealt võib õige hästi näha, millised on praegu inimese väljavaated Saksamaal.

Me näeme, et need võitlused on üsna lootusetud. Kui välismaailm tahaks, ei pruugiks see nii olla. Ma arvan, et muu maailm on huvitatud, et need oleksid vähem lootusetud. Seeläbi võiks ära hoida küll mitte sõda – selleks on juba liiga hilja –, aga paari sõja-aastat. Sest hea tahtega sakslased, kes püüavad kaitsta oma

² *Sturmabteilung* – NSDAP alluvuses tegutsenud poolsõjaväeline organisatsioon aastatel 1921–1945.

³ *Nationalsozialistische Volkswohlfahrt* = NS rahvaheaolu.

eraviisilist rahu ja vabadust, kaitsevad enese teadmata ühtlasi midagi muudki: maailma rahu ja vabadust.

Seetõttu paistab mulle, et ikka veel tasub juhtida maailma tähelepanu neile sündmustele tundmatul Saksamaal.

Ma tahan selles raamatus ainult jutustada, ma ei taha moraali jutlustada. Kuid raamatul *on* oma moraal, mis samal kombel nagu „teine ja suurem teema“ Edward Elgari⁴ „Enigma variatsioonides“ „läbib ja katab tervikut“ – tehes seda tummalt. Mul pole midagi selle vastu, et pärast lugemist unustatakse kõik need seiklused ja juhtumused, millest ma räägin. Aga ma oleksin väga rahul, kui *ei* unustataks moraali, mille ma maha vaikin.

2

Enne kui totaalne riik nõudes ja ähvardades mulle ligi astus ja õpetas, mida tähendab kogeda ajalugu omaenese nahal, olin ma juba kaasa elanud kenakesele hulgale sellest, mida nimetatakse „ajaloolisteks sündmusteks“. Kõik praegu elava põlvkonna eurooplased võivad enda kohta sedasama öelda – ja kindlasti mitte keegi rohkem kui sakslased.

Kõik need ajaloolised sündmused jätsid endastki mõista jäljed nii minusse kui mu kaasmaalastesse; ja seda mitte mõistes pole võimalik saada aru sellest, mis sündis hiljem.

Kuid on üks tähtis erinevus enne 1933. aastat juhtunu ja selle vahel, mis järgnes. Kõik varasem läks meist mööda ja üle, pakkus meile tegevust ja erutas, nii mõnegi tappis või tegi vaeseks, aga ei asetanud kedagi ülimate süümeotsuste ette. Meie siseelu jäi puutumata. Me omandasime kogemusi, jõudsime veendumustele, kuid jäime selleks, kes me olime. Seda ei saa enda kohta ausalt

⁴ Inglise helilooja (1857–1934).

öelda keegi, kes kas tahtlikult või vastu tõrkudes on sattunud Kolmanda riigi masinavärki.

Ilmselt on ajaloolisel protsessil erinev intensiivsusmäär. Tegelikuses, seega üksikisiku tegelikemas, eraviisilisimas elus võib „ajalooline sündmus“ jääda peaaegu registreerimata – või teha seal laastamistööd, mis ei jäta kivi kivi peale. Tavapärasel ajaloo kujutamises seda näost välja ei loe. „1890: Wilhelm II saadab Bismarcki erru“. Kahtlemata suur, rasvaselt trükitud daatum Saksa ajaloos, kuid vaevalt küll oluline daatum mõne sakslase eluloos, asjaosaliste väike ring välja arvatud. Elu jätkus nii nagu ennegi. Ühtki perekonda ei lahutatud koost, ükski sõprus ei purunenud, keegi ei lahkunud kodumaalt, ei midagi sellist. Ei tühistatud isegi ühtki kohtumist või ooperietendust. Kes oli õnnetult armunud, see jäi selleks, kes õnnelikult, see selleks ka jäi, vaesed jäid vaeseks, rikkad rikkaks ... Ja võrreldagu seda nüüd daatumiga „1933: Hindenburg vannutab Hitleri riigikantsleriks“. Kuutkümme kuut miljonit inimelu tabab maavärin!

Nagu öeldud, teaduslik-pragmaatiline ajaloo kujutamine ei ütle selle ajaloo protsessi intensiivsusmäära kohta midagi. Kes tahab sellest midagi teada, peab lugema elulugusid, ja mitte riigimeeste, vaid tundmatute eraisikute liigagi harvu biograafiaid. Seal ta näeb, et üks „ajalooline sündmus“ kerkib eraviisilise – st tegeliku – elu kohale nagu pilv järve kohale: kõik on liikumatu, järves peegeldub vaid põgus pilt. Teine piitsutab järve nagu torm ja äike; järv on vaevalt äratuntav. Kolmas seisneb ehk selles, et kõik järved kuivavad ära.

Arvan, et ajalugu mõistetakse valesti, kui unustatakse see dimensioon (ja see unustatakse peaaegu alati). Laske mul seetõttu kas või naljavihiks jutustada minu perspektiivist nähtuna 20 aastat Saksa ajaloos, enne kui jõuan tegeliku teemani: Saksamaa ajalugu kui osa minu eraviisilisest eluloost. See käib kähku ja hõlbustab kõige järgneva mõistmist. Lisaks õpime seejuures üksteist veidi lähemalt tundma.

Eelmise maailmasõja vallapuhkemine, mille nagu trummilöögiga algab mu teadlik elu, tabas mind nii, nagu enamikku eurooplasi: suvevaheajal. Et seda kohe välja öelda: selle suvepuhkuse hävitamine oli kõige hullem asi, mida kogu sõda mulle isiklikult tegi.

Millise armulise äkilisusega puhkes valla eelmine, kui võrrelda seda nüüd saabuva sõja piinavalt aeglase lähenemisega! 1914. aasta esimesel augustil olime parajasti otsustanud seda kõike mitte tõsiselt võtta ja oma puhkusepaika edasi jääda. Me olime ühes Taga-Pommerimaa mõisas, maailmast väga kaugel, metsade vahel, mida mina, väike koolipoiss, tundsin ja armastasin nagu ei midagi muud siin ilmas. Iga-aastane metsast linna tagasipöördumine augusti keskel oli mulle aasta kõige kurvem, kõige talumatum sündmus, võrreldav ehk ainult jõulupuu rüüstamise ja ärapõletamisega pärast aastavahetust. 1. augustil jäi see veel kahe nädala kaugusele – otsatult kaugele.

Päevi varem oli küll juhtunud nii mõndagi ärevusse ajavat. Ajalehte ilmus midagi, mida seal polnud varem kunagi olnud: juhtkirjad. Mu isa luges neid kauem kui muidu, tal oli seejuures murelik nägu ja kui oli lõpuni lugenud, siis kirus austerlasi. Kord seisis esiküljel: „Sõda!“ Ma kuulsin aina uusi sõnu, mille tähendust ei teadnud ja mida pidin laskma endale pikalt seletada: „ultimaatum“, „mobilisatsioon“, „allianss“, „Entente“. Üks major, kes elas samas mõisas ja kelle kahe tütrega ma seisin narritamise ja sõjajalal, sai järsku „orderi“ – samuti selline uus sõna – ja sõitis ülepeakaela minema. Sõjaväkke võeti ka üks meie peremehe poegadest. Kõik jooksid tükk maad kaasa, kui ta jahivankris jaama sõitis, ja hüüdsid: „Ole vapper!“, „Jää terveks!“, „Tule peagi tagasi!“ Keegi hõikas: „Anna neile serblastele!“, mispeale mina, mõeldes sellele, mida isal oli kombeks pärast lehelugemist öelda, hüüdsin: „Ja austerlastele!“ Ma olin väga üllatunud, kui kõik korraga naerma puhkesid.

Valusamalt kui kõik see tabas mind kuuldus, et ka kaks mõisa kauneimat hobust, Hanns ja Wachtel, pidid lahkuma, kuna nad – kui palju seletust vajavaid sõnu! – kuulusid „ratsaväereservi“ hulka. Hobuseid armastasin ma igapäev eraldi ja mulle torkas valusalt südamesse, et kaks kõige ilusamat pidid järsku ära minema.

Aga kõige hullem oli, et muu seas pillati aina uuesti ka sõna „ärasõit“. „Vahest peame juba homme ära sõitma.“ See kõlas minu kõrvus täpselt nii, nagu oleks öeldud: „Vahest peame juba homme surema.“ Homme – ja mitte pärast kahenädalast lõpmatust!

Tookord polnud teatavasti veel raadiot ja ajaleht jõudis meie metsadesse 24-tunnise hilinemisega. Muuseas seisis selles ka palju vähem, kui tänapäeva lehtedel on kombeks avaldada. Diplomaadid olid tollal veel palju diskreetsemad kui praegu ... Ja nii võiski juhtuda, et me just 1. augustil 1914 otsustasime, et sõda ei leia üldse aset ja et meie jääme sinna, kus oleme.

Kunagi ei unusta ma seda 1. augustit 1914, ja mälestus sellest päevast toob endaga aina kaasa sügava rahunemistunde, pinge lahenemise, teadmise, et „kõik on jälle hästi“. Nii kummaliselt võib toimuda „ajaloo kaasaelamine“.

See oli laupäev koos kogu selle imelise rahuga, mida võib laupäeval maakohas kogeda. Töö oli lõppenud, õhku täitis koju pöörduvate loomakarjade kellahelin, kord ja vaikus lasus kogu mõisa kohal, sulased ja teenijatüdrukud kasisid end oma kambrites tantsuõhtu jaoks. Aga all hallis, kus seintel olid hirvesarved ja riulitel inglustinast nõud ning läikivad keraamilised taldrükud, leidsin eest oma isa ja mõisahärra, meie peremehe, istumas sügavates tugitoolides ja kainelt juttu puhudes arukalt asja kaalumas. Endastki mõista ei saanud ma jutust palju aru ja olen selle ka täiesti unustanud. Aga ma pole unustanud, kui rahulikult ja lohutavalt kõlasid nende hääled, mu isa heledam ja mõisahärra sügav bass, kui usaldust äratavalt kerkis nende ees väikeste

sammastena õhku aeglaselt tõmmatud sigarite hästilõhnav suits, ja et mida kauem nad rääkisid, seda selgemaks, paremaks ja trööstivamaks kõik muutus. Jah, lõpuks sai lausa kummutamatult selgeks, et sõda ei *saanud* üldse olla, ja seetõttu ei lase me endale hirmu nahka ajada, vaid jääme kuni puhkuse lõpuni siia nagu ikka.

Olles nii kaugele kuulanud, läksin ma välja, süda puhevil vabanemisest, rahulolust ja tänulikkusest, ning omamoodi vaga tundega vaatasin päikest loojumas metsade kohal, mis olid nüüd jälle minu valduses. Päev oli olnud sombune, aga õhtu poole oli ilm ikka rohkem selginenud ning nüüd ujus päike kuldsest ja punakalt kõige puhtamas sinas, töötades pilvitut uut päeva. Ma olin kindel, et just nii pilvitu saab olema kogu 14 puhkusepäeva pikkune lõpmatus, mis mul nüüd jälle ees seisis!

Kui mind järgmisel hommikul üles aeti, oli pakkimine juba täies hoos. Algul ei saanud ma üldse aru, mis oli sündinud; sõna „mobilisatsioon“ ei öelnud mulle midagi, ehkki seda oli püütud mulle paar päeva varem seletada. Aga millegi seletamiseks oli üldse vähe aega. Sest juba lõuna ajal pidime koos kogu kraamiga ära sõitma – kahtlane, kas me hiljem leiaksimegi veel mõne rongi. „Täna käib kõik nagu pudru ja kapsad,“ ütles meie tubli teenijatüdruk; see oli kõnekäänd, mille tegelik mõte on mulle veel praegugi ähmane, aga mis igatahes ütles, et kõik käis läbisegi ja igaüks pidi ise vaatama, kuhu ta jääb. Nii saigi sündida, et ma võisin märkamatult veel kord jalga lasta ja metsadesse joosta – kus mind leiti õigeaegselt enne ärasõitu ühel puukännul istumas, pea käte vahel, mõistmatult nutmas ja ilma vähimagi arusaamiseta, et nüüd on sõda ja igaüks peab ohvreid tooma. Kuidagi pakiti mind vankrisse ja oligi minek kahe traaviva pruuni hobuse taga – need polnud enam Hanns ega Wachtel, nood oli juba läinud –, meie järel tolmupilved, mis kõik kinni katsid. Iial pole ma oma lapsepõlve metsi uuesti näinud.

See oli esimene ja viimane kord, mil ma kogesin tükikest sõda tegelikkusena koos loomuliku valuga, mida tunneb inimene, kellelt midagi ära võetakse ja lõhutakse. Juba teel olles muutus kõik teiseks, erutavamaks, seiklusrikkamaks – pidulikumaks. Rongisõit ei kestnud seitse tundi nagu muidu, vaid kaksteist. Pidevalt oli peatusi, meist möödusid rongid, mis olid täis sõdureid, ja iga kord tormasid kõik viibates ja kõlavalt hüüdes akendele. Meil polnud omaette kupeed nagu muidu, kui reisisime, vaid me seisime koridorides või istusime oma kohvrite otsas paljude inimeste vahele litsutult, kes kõik lakkamatult vadistasid ja rääkisid, nagu poleks nad omavahel võõrad, vaid vanad tuttavad. Kõige rohkem rääkisid nad spioonidest. Sel sõidul õppisin ma kõike spioonide seiklusriikka elukutse kohta, millest polnud veel kunagi kuulnud. Kõikidest sildadest sõitsime üle aeglaselt ja ma tajusin iga kord meeldivat õudusejudinat: mõni spioon võis ju olla silla alla pomme pannud! Berliini jõudsime südaööl. Kunagi oma elus polnud ma nii kaua ärkvel olnud! Ja meie korter polnud sugugi ette valmistatud, mööblil olid katted peal, voodid korrastamata. Mulle tehti ase sohvale isa töötoas, kus lõhnas tubaka järele. Polnud kahtlust: sõda tõi kaasa ka palju rõõmustavat!

Järgmistel päevadel õppisin ma uskumatult lühikese ajaga uskumatult palju. Mina, seitsmeaastane poiss, kes veel hiljuti oli vaevalt teadnud, mis on sõda, rääkimata siis „ultimaatumist“, „mobiliseerimisest“, „ratsaväereservist“, teadsin peagi päris täpselt, nagu oleksin alati teadnud, mitte ainult seda, mis, kuidas ja kus sõda on, vaid koguni mispärast. Ma teadsin, et sõjas on süüdi Prantsusmaa revanšihimu, Inglismaa kaubanduskadedus ja Venemaa barbaarsus – kõiki neid sõnu oskasin ma peagi öelda täiesti soravalt. Ühel päeval hakkasin lihtsalt ajalehte lugema ja imestasin, kui kerge oli seda mõista. Lasksin endale näidata Euroopa kaarti, nägin ühe pilguga, et Prantsusmaa ja Inglismaaga tuleme „me“ toime, Venemaa suurus pani mind küll üksjagu

kohkuma, aga ma lubasin end trööstida sellega, et venelased teevad oma hirmuäratava arvu tasa uskumatu rumaluse ja mandumuse ning pideva viinajoomisega. Ma õppisin – ja, nagu öeldud, nii kiiresti, nagu oleksin seda juba alati teadnud – tundma väejuhtide nimesid, armeede tugevust ning relvastust sellise naiivse lõbuga ja vähimagi kahtluse või vastuoluta, mille seletuseks on minu rahva kummaline andekus massipsühhooside esilekutsumisel. (Vahest tasakaalustab too andekus selle rahva kasinat talenti individuaalse õnne tundmises.) Mul polnud õrna aimugi, et võiks üldse olla võimalik välistada end säherdusest pidulik-üldisest hullusest. Mulle ei tulnud ähmaseltki mõttesse, et midagi halba või ohtlikku võiks olla asja juures, mis tegi nii ilmselgelt õnnelikuks ja kinkis selliseid pidupäevaseid-ülevaid joovastusseisundeid.

Koolipoisile Berliinis oli sõda tookord küll midagi sügavalt ebatõelist, ebatõeline nagu mäng. Polnud lennurünnakuid ega pomme. Haavatuid oli, aga ainult kaugel ja pitoresksete sidemetega. Rindel oli sugulasi, seda küll, ning aeg-ajalt saabus mõni surmateade. Aga sellepärast sa olidki laps, et harjuda kiiresti nende äraolekuga; ja see, et too äraolek muutus ühel päeval lõplikuks, ei tähendanud enam mingit vahet. Vähe kaalu oli sellel, mida esines tõeliste karmuste ja tajutavate ebameeldivuste osas. Halb söök – nojah. Hiljem ka liiga vähe süüa, klobisevad puutallad kingadel, ümberpööratud ülikonnad, kondi- ja kirsikivikorjandused koolis ja – kummaline küll – sage haigeolek. Aga ma pean tunnistama, et see kõik ei jätnud mulle sügavat muljet. Mitte et ma oleksin „selle välja kannatanud nagu väike kangelané“, vaid minu jaoks polnud selle väljakannatamises midagi erilist. Söögile mõtlesin ma niisama vähe, nagu mõtleb söögile jalgpallientusiast finaalmängul. Rindeteated huvitasid mind palju rohkem kui toidukaart.

Võrdlus jalgpallientusiastiga kannab väga kaugele. Tookord lapsena olin ma tõepoolest sõjaentusiast, nagu ollakse

jalgpallientusiast. Näitaksin end halvemana kui ma olin, kui tahaksin väita, et langesin tõepoolest ohvriks tegelikule vihkamispropagandale, mis aastatel 1915 kuni 1918 pidi üles piitsutama esimeste kuude soikuvat vaimustust. Ma vihkasin prantslasi, inglasi ja venelasi niisama vähe, kui Portsmouthi poolehoidja „vihkab“ Wolverhamptoni leeri. Endastki mõista soovisin ma neile lüüasaamist ja alandust, aga ainult seepärast, et nad olid minu partei võidu ja triumfi vältimatu pahupool.

Maksis sõjamängu kõitvus: mängu, milles salapärase reeglite järgi vangide arvud, maa-anastused, vallutatud kindlused ja uputatud laevad mängisid enam-vähem sama rolli nagu väravad jalgpallis või „punktid“ poksis. Ma ei väsinud endamisi punktitableid pidamast. Olin agar rindeteadete lugeja, mida ma omal moel „üंबर arvutasin“, taas kord väga salapärase irratsionaalsete reeglite põhjal, kus näiteks kümme vangistatud venelast võrduisid ühe vangistatud prantslase või inglasega või 50 lennukit ühe soomusristlejaga. Kui oleks esitatud langemiste statistikat, oleksin kindlasti ja kahtlematult „üंबर arvutanud“ ka surnuid, kujutamata ette, kuidas tegelikult nägi välja see, millega ma seal arvutan. See oli sünge ja salapärane mäng, millel oli lõppematu ja paheline võlu, kustutades ära kõik selle, mis tegi eimillekski tegeliku elu, mõjudes sõltuvusttekitavalt nagu rulett või oopiumisuitsetamine. Mina ja mu kaaslased mängisime seda terve sõja jooksul, nelja aasta pikkuselt, karistamatult ja häirimatult – ja see mäng, mitte süütud „sõjamängud“, mida mängisime muu kõrval tänavatel ja mänguväljakutel, oli see, mis jättis omad ohtlikud märgid meisse kõigisse.